

**Славяне
Юго-Восточной Европы
в предгосударственный период**

**(В. Д. Баран, Е. В. Максимов,
Б. В. Магомедов и др.)—**

К. : Наукова думка, 1990.— 488 с., ил.

Проблеми етногенезу і ранньої історії слов'ян, в тому числі їх східної галузі, здавна перебувають у центрі уваги археологів-славистів. Наполегливо їх вивчають і вчені, згуртовані в Інституті археології АН УРСР. Діяльність цього колективу має багаторічну історію, яку можна поділити на кілька етапів. Спочатку відбувалося накопичення фактажу — польові дослідження окремих пам'яток, опрацювання матеріалів і їх публікація, переважно у вигляді статей у періодичних виданнях і тематичних збірниках. Наступний етап — підготовка і публікація індивідуальних і колективних монографій, присвячених окремим археологічним культурам, що брали участь в процесі слов'янського етногенезу, або ранній історії окремих регіонів східнослов'янської території. Підсумком цього періоду досліджень стала колективна праця «Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н. э.», видана в 1985 р., та майже однозвучні розділи третього, слов'янського тому «Археологии Украинской ССР» (1986 р.)¹. Тут у стислій формі подано в хронологічному порядку характеристику всіх археологічних культур I тис. н. е. з території УРСР та висловлено деякі міркування про існування зв'язків поміж ними.

Всі ці великі й малі праці мали чітко виражений аналітичний характер, а висловлені при нагоді історичні узагальнення та історичні висновки — другопланове, часто гіпотетичне значення.

Рецензована нижче книга «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период», яку нещодавно випустив колектив київських археологів, відкриває новий етап досліджень. Це праця зовсім нового типу. Вона має виразний синтетичний характер, що відбилось навіть у структурі праці. Автори відійшли від детального аналізу окремих культур і перейшли до компаративного розгляду різних сторін матеріальної культури населення Південно-Східної Європи протягом усього I тис. н. е. Виклад змісту монографії побудований за хронологічним принципом. Досліджуваний період поділений на чотири відтинки, які приблизно відповідають чвертям тисячоліття. В цих межах охарактеризовані загальні тенденції розвитку до- та ранньослов'янської культури в цілому, з урахуванням локальних особливостей цього процесу в різних регіонах східнослов'янської території.

Автори поставили перед собою завдання якомога найповніше зреконструювати картину етнічного, культурного та соціально-економічного розвитку давнього населення Південно-Східної Європи в I тис. н. е.

Праця складається з вступу, восьми розділів і висновків. Враховуючи прийнятну періодизацію історичного процесу, чотири розділи присвячені порівняльному аналізу слов'янської матеріальної культури послідовно впродовж усіх чотирьох чвертей I тис. н. е. Ці розділи побудовані за єдиною схемою — подається коротка історія дослідження, визначається територія розповсюдження, описується топографія, категорії та планування пам'яток, а далі аналізується житлобудування, поховальні обряди, кераміка та інші групи речового інвентаря. Кожен розділ завершується розробкою хронології та періодизації. Така уніфікація структури дуже вдала, вона дозволяє по-

¹ *Этнокультурная карта территории УССР в I тысячелетии н. э.* — К., 1985. — 184 с.; *Археология Украинской ССР.* — К., 1986. — Т. 3. — 575 с.

рівнювати розвиток окремих проявів слов'янської матеріальної культури в динаміці протягом усього тисячоліття.

Чотири останні розділи мають синтетичний характер і вміщують висновки та історичні узагальнення, зроблені на основі проведеного аналізу матеріалів різних епох.

У першому розділі розглядаються археологічні культури рубежу й першої чверті I тис. н. е., віднесені дослідниками до дослов'янського періоду. Це насамперед зарубинецька культура та волинсько-подільська група пам'яток. Вони вивчаються на широкому фоні синхронних пам'яток, що належать до культур сусідніх районів: латенської культури Закарпаття, поянешти-лукашівської і липицької культур Південного Заходу, пізньоскіфської культури Нижнього Подніпров'я та сарматської з Півдня. Це дає можливість всебічно порівняльно вивчити всі основні риси матеріальної культури названих суспільних одиниць, вивчити їх взаємозв'язки і взаємовпливи.

Особливо цінними є підрозділи, присвячені житлобудуванню та кераміці. Здобуті протягом останніх десятиріч нові матеріали дозволили переглянути й уточнити питання хронології та періодизації зарубинецької, поянешти-лукашівської, пшеворської та липицької культури.

Розділ має чітку структуру та цілісний характер.

Відповідно до прийнятого поділу досліджуваного періоду другий розділ присвячений етнокультурним процесам, що відбувались у другій чверті I тис. н. е. Тут розглядаються матеріали культур, які брали безпосередню участь у формуванні ранніх слов'ян, а також тих, які мали з ними тісні контакти, внаслідок чого якоюсь мірою впливали на цей процес. Автори визначають контактні зони поміж різними культурами.

Вивчення житлового будівництва прямих предків слов'ян показало, що з усіх видів жител цього часу найперспективнішим в історичному плані виявився тип напівземлянки (заглибленого житла) з піччю-кам'яною, що виник у зарубинецькій культурі.

Важливі дані для етно- і культурногенетичних зв'язків між синхронними та послідовно-різночасовими культурами дав також аналіз поховального обряду, якому у розділі відведено чимало уваги.

Особливе місце в усіх археологічних дослідженнях, як правило, посідає вивчення керамічного матеріалу, який майже завжди складає левову частину речового матеріалу пам'яток. Не дивно, отже, що і в цьому розділі аналізу кераміки різних культур досліджуваного періоду відведено чільне місце. Характерною рисою керамічних комплексів культур Півдня Східної Європи цього часу є наявність двох груп посуду, виготовленого за різною технологією — ліпного і кружального. Після детального аналізу кожної з груп автори доходять висновку, що особливо показовою є ліпна кераміка, яка є одним з найважливіших джерел для вивчення етнокультурних процесів. У результаті проведеного порівняльного аналізу ліпної кераміки лісостепової групи черняхівської, київської культур та культури карпатських курганів встановлено наявність ряду форм горщиків, спільних для всіх трьох культур. Ці форми, у свою чергу, можна вивести з кераміки пізньозарубинецької культури. Забігаючи трохи вперед, дослідники натякають, що цілий ряд цих форм продовжував існувати в керамічних комплексах культур пізнішого часу.

Підсумки дослідження розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи в першій половині I тис. н. е. стали предметом розгляду третього розділу монографії. Тут ще раз простежуються ті спільні риси, які виявлені в різних археологічних культурах цього часу і продовжують існувати пізніше вже у безперечно слов'янських пам'ятках. Дуже цікаві думки висловлені про походження і характер черняхівської культури, з проблеми, яка тривалий час була предметом гострої дискусії в науці. Автор розділу В. Д. Баран переконливо доводить, що черняхівська культура була долітнічною і сформувалася на ґрунті цілого ряду місцевих культур як певна господарсько-економічна спільність. Військові об'єднання, які стали ядром цієї спільності, очолювали початково колишні носії вельбарської культури — готи. Саме вони, згодом, були ініціаторами й верховодами спільних походів слов'ян, скіфів, сарматів та дако-гетів на Римську імперію, відомих в античній історіографії як «готські» або «скіфські» війни. Черняхівську культуру, яка займала величезну територію, за рядом характерних локальних відмінностей можна поділити на три групи. В основі цих відмінностей лежить різна етнічна належність переважної кількості населення даного району. Населення, що проживало в лісостеповій зоні України, складали, очевидно, слов'яни.

Третій розділ — це суто теоретичне дослідження, яке вносить глибоко аргументовані, нові положення у розв'язання проблеми слов'янського етногенезу. Це, безсумнівно, одне з найважливіших досягнень слов'янської археології протягом останніх десятиліть.

Заголовок наступного розділу — «Ранньослов'янські культури V—VII ст. н. е. і етнічна консолідація слов'ян». Автори вважають, що починаючи з цього етапу можна вже говорити про слов'ян, називаючи їх власним іменем. Вони виразно зазначають тут про ранньослов'янську культуру, яка охоплює величезну територію і виділяють три її локальні різновидності, кожна із своїми регіональними особливостями, які в науковій літературі отримали назви празької, пеньківської та колочинської культур. Такий підхід — величезний крок уперед порівняно з тривалим часом, коли дослідники вели багатолітні сулеречки про те, яку з трьох названих культур можна вважати слов'янською, і ким були носії двох останніх. Думок було майже стільки, скільки й дослідників.

Подібно до попередніх цей розділ має також «стандартну» структуру; обговорюються такі ж питання як у першому та другому розділах. Особливо цікаві підрозділи про типи населених пунктів та про поховальні пам'ятки. Тут охарактеризовані як відкриті сільські поселення, так і городища, їх топографія, планіграфія, детально вивчено поховальний обряд. Дуже багато уваги приділяється виявленню у лісостеповій зоні скарбам мартинівського типу, на жаль, їм не присвячено окремого розділу, а згадуються частково в різних підрозділах при аналізі інших видів пам'яток.

У цьому розділі і далі зверталась особлива увага дослідників на ті ділянки матеріальної культури, які дозволяють простежити етнокультурні зв'язки тогочасного населення Південно-Східної Європи з населенням як більш ранніх, так і пізніших часів.

Так, підрозділ, присвячений характеристиці житлового будівництва, завершується ствердженням факту, що за прототип слов'янської підквадратної напівземлянки можна прийняти заглиблені споруди київської культури і такі ж житла черняхівської культури Верхнього Подністров'я, які, в свою чергу, виводяться з жител волинно-подільських та піньозарубинських поселень. Саме в лісовій та лісостеповій зонах Східної Європи протягом кількох століть у процесі еволюції заглибленого житла формуються основи конструкції напівземлянки з піччю-кам'янкою, характерною для слов'янського житла раннього середньовіччя.

Другий, дуже важливий момент, який підтверджує тезу про етнічну єдність трьох синхронних культур — празької, пеньківської та колочинської — це дуже близький за характером набір форм посуду. Найпоширенішими формами слов'янського посуду є стрункі горщики з розширенням у третині висоти, а також біконічні, тюльпаноподібні, циліндрокопінні і округлободі горщики з розширенням у середині висоти. Такі горщики присутні на пам'ятках усіх трьох слов'янських ареалів. І хоча кількісне співвідношення тих синхронних типів у слов'янських культурах різне, автори роблять досить переконливий висновок про спільність походження і тісні контакти між племенами празької, пеньківської та колочинської культур.

Порівняння ранньослов'янського житлобудування, керамічного виробництва і поховального обряду з такими ж явищами в носіїв культур раніших хронологічних етапів з досліджуваної території вказує на типологічний і генетичний зв'язок поміж ними.

Скрупульозне вивчення авторами питань датування і хронології дозволило їм переконливо датувати празьку, пеньківську та колочинську культури часом від V по VII ст. н. е. включно. Одночасно відзначено, що окремі пам'ятки цих культур доіснували навіть до VIII ст. У рамках загального датування деяких культур виділено ще періоди існування: у празькій культурі — три, а у пеньківській — два. Дуже важливим досягненням цього дослідження є виділення в усіх трьох ранньослов'янських культурах груп пам'яток, нижня хронологічна межа яких заходить до V ст. н. е. Ці пам'ятки вказують на безперервне заселення всієї території Південно-Східної Європи в I тис. н. е. та дозволяють зіставити старожитності пізньоримського та ранньослов'янського часів.

Культурі слов'ян напередодні утворення Київоруської держави присвячений розділ «Східні слов'яни у VIII—IX ст.». Змістовний історіографічний огляд завершує ствердження, що у численній археологічній літературі неодноразово розглядалися проблеми історії східних слов'ян у період, що безпосередньо передуює появі перших державоутворень. Це типологія і соціальний зміст численних укріплених та відкритих поселень, особливості житлобудування, хронологія та періодизація східнослов'янської

культури, розвиток економіки та суспільного ладу. Значну увагу відведено локальним відмінностям східнослов'янської культури та їх співвідношенню з союзами племен, які згадує літопис. Не всі ці питання вдалося розв'язати до кінця, хоча багатолітня праця археологів підвела ґрунт для вияснення цілого ряду проблем.

На території поширення східнослов'янських старожитностей VIII—IX ст. виділено, знову-таки три етнографічні регіони, які відповідають трьом археологічним культурам: Луки Райковецької, волинцевській та роменській.

Дослідження житлового будівництва дозволило дійти висновку, що у південних та південно-східних районах розселення східних слов'ян найчастіше споруджували житла частково заглиблені в землю, верхня частина яких височіла над поверхнею. Такі будівлі автори називають напівземлянками (до правомірності цього терміну повернемося нижче). За різною конструкцією стінок виділено чотири типи жител цього періоду.

Трохи незрозумілим у цьому розділі є екскурс про житлобудування в мешканців північної лісової зони, який сам по собі може й дуже цікавий, але виходить поза територіальні рамки, окреслені в заголовку монографії.

Чималий розділ присвячено слов'янській кераміці VIII—IX ст. Після короткого вступу знаходимо тут апіорну заяву, що гончарським кругом східні слов'яни починають користуватися у VIII ст. (волинцевська культура). У культурі Луки Райковецької гончарна кераміка з'являється в IX ст., а наприкінці X—початку XI ст.— у роменській культурі.

Можливо, для деяких районів східнослов'янської території така схема відповідна, але не для всіх. У верхів'ях Західного Бугу є пам'ятки, які звичайно зараховують до культури Луки Райковецької (Ріпнів I, Плісеськ, Ромош), що мають у керамічних комплексах абсолютне переважання примітивного кружального посуду і датуються VII—VIII ст.² Хоча ці пам'ятки у тексті розділу згадуються, але про склад і датування їх керамічних комплексів не знаходимо навіть згадки. Не згадується і те, що П. П. Толочко, досліджуючи ранню кераміку Києва відзначав, що слов'яни оволоділи кружальною гончарною технікою не пізніше VIII ст. н. е. і що груба, товстостінна кераміка сформована на гончарському крузі, зустрічається у Києві разом з ліпними формами, що датуються VII—VIII ст. н. е.³ Навіть якщо автори чомусь не згодні з думками своїх попередників, варто було б про це сказати, а не замовчувати наявність невідгнаних поглядів.

У розділі про хронологію і періодизацію слов'янських культур VIII—IX ст. обґрунтовуються абсолютні дати і виділяються основні періоди розвитку в межах кожної з культур.

Розділ завершує великий підрозділ, в якому подається спроба зіставлення археологічних матеріалів з повідомленнями літопису про існування напередодні виникнення Київської держави великих слов'янських племен, які більшість дослідників вважає союзами племен.

У вступі цього підрозділу стверджується факт, що літописні союзи племен населяли дуже обширні території і склалися з десятків менших племен, яких на східнослов'янських землях було більше сотні. Культура східних слов'ян на всій території відзначалась єдністю, що, деякою мірою, утруднює чітке розмежування цих союзів за рештками матеріальної культури. І все ж авторами достатньо аргументовано виділяються території, заселені полянами, древліями, дулібами-бужанами-волинцями, уличами, тиверцями, хорватами, сіверянами та дреговичами, які були сусідами древліян і дулібів. А чому автори знову зачіпають північноруські простори і розглядають території радимичів, вятичів, кривичів, слов'ян ільменських, полочан — незрозуміло, оскільки їх землі лежали далеко поза Південно-Східною Європою і археологічні матеріали з тих земель не є предметом дослідження монографії.

Завершує підрозділ і розділ висновок про те, що характер давньоруської культури, яка сформувалась у X ст., має глибокі корені в східнослов'янському суспільстві попереднього періоду і склався ще у VIII—IX ст., а в ряді випадків може й ще раніше.

У наступному розділі — «Слов'яни і оточуючий світ» — розглядаються зв'язки слов'ян з їх сусідами протягом I тис. н. е. Відзначено, що інтенсивність і напрями

² *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. — К., 1990. — С. 68—76.

³ *Толочко П. П. Ремесленное производство // Новое в археологии Киева.* — К., 1981. — 293 с.

слов'яно-балтських, слов'яно-германських та слов'яно-кочівницьких відносно змінювалися впродовж століть. Підкреслюється, що у взаєминах з балтами помітну роль відіграло безсумнівне генетичне споріднення. Контакти з германськими племенами мали спорадичний характер, близькі зносини існували лише поміж носіями черняхівської культури та готами, представленими пам'ятками вельбарської культури. Контакти з кочівницькими племенами були тісні, хоча постійно змінювався їх характер — від різ'яно-гуннських воєн в етнічній консолідації слов'ян. Спочатку ці війни стали почового населення в порубіжних районах.

Найважливішим розділом монографії є сьомий — «Джерела ранньослов'янських культур Східної Європи». Тут підбиваються підсумки всього сказаного в попередніх. Фактично він — заключний і повинен стояти наприкінці книги.

У вступі поставлене завдання розділу — спробувати виділити і зіставити ті старожитності Східної і Центральної Європи рубежу і I тис. н. е., з якими можна пов'язати історичних слов'ян. Далі відзначається, що вивчення процесів формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей вимагає ретроспективного підходу, оскільки слов'янську належність культур I тис. н. е. можна довести лише за умови, що вони, близькі між собою, будуть пов'язані в типологічній і хронологічній послідовності з середньовічними слов'янськими культурами. Треба заповнити всі хронологічні лакуни, тому що їх наявність зводить нанівець зусилля дослідників побудувати безперервну типологічну колонку від часів слов'янського середньовіччя до доби бронзи і навіть до раньозалізного періоду. Саме цей факт змусив авторів монографії обмежити хронологічні рамки цієї праці лише до I тис. н. е.

Дуже важливе значення, як підкреслювалось вище, мало в цьому відношенні виявлення і дослідження пам'яток з комплексами V ст. н. е., типологічно пов'язаних і з ранішими, і з пізнішими культурами. Ретроспективний метод дослідження проблеми слов'янського етногенезу червоною ниткою проходить крізь монографію.

Принципове значення має висновок, що у ранньосередньовічній слов'янській культурі відбувається інтеграція елементів культур римського часу — черняхівської, київської, карпатських курганів, — хоча їх внесок у формування окремих ранньосередньовічних слов'янських груп — неоднаковий. Київська культура стала основою, на якій виникли пеньківська та колочинська групи ранньосередньовічних пам'яток, а черняхівська відіграла таку ж роль для празьких.

Велике значення має і висновок про безсумнівну належність колочинської культури до кола слов'янських ранньосередньовічних старожитностей. Усі три групи — празьку, пеньківську та колочинську — характеризує близькість, навіть ідентичність основних рис поховального обряду, житлобудування, набору ліпного посуду. Всі вони складають єдину економічну модель, близьку до київської культури.

Переконливо звучить думка про відчутну роль слов'яно-готських, а потім слов'яно-гуннських воєн в етнічній консолідації слов'ян. Спочатку ці війни стали поштовхом для виникнення слов'янських воєнно-політичних союзів, а далі для перетворення їх у соціально-економічні об'єднання.

Розділ завершують цікаві думки про основні напрями і шляхи розселення слов'ян на території Центральної та Південної Європи.

Останній розділ — «Соціально-економічний розвиток населення Південно-Східної Європи в I тис. н. е.» — дає зведену характеристику основних напрямів господарської діяльності та суспільного розвитку ранніх східних слов'ян та їх найближчих сусідів. Аналізується розвиток окремих галузей господарства протягом всього I тис. у різних послідовних археологічних культурах. Мимоволі напрошується думка, чи не було б краще цей же матеріал помістити до розділів, де розглядаються відповідні хронологічні етапи. Це дозволило б уникнути неминучих повторень і значно пожвавило б виклад матеріалу. І у всякому разі треба було б цей розділ помістити перед сьомим, який має виразний підсумковий характер.

Оцінюючи книгу в цілому, треба відзначити, що вона є результатом напруженої праці великого колективу висококваліфікованих дослідників. Праця написана на дуже високому науковому і теоретичному рівні. Тим більше драгують наявні неточності й недоопрацювання, неминучі в кожній великій праці. Для прикладу наведемо кілька з них. Так, на с. 340 знаходимо твердження, що «на стику епох археологічні джерела малочисельні, а ті пам'ятки, які вдається виявити, не завжди піддаються точному датуванню». Незрозуміло, чим никликане таке явище? Чи в такі моменти скорочується кількість населення? А якщо так, то чому? На ці питання треба було відповісти!

У монографії широко використовується термін «напівземлянка» на означення

житла частково заглибленого в землю. Правда не всі автори з цим терміном згодні. Здається, що застосування його до жител тільки незначно заглиблених нижче давнього горизонту⁴⁴ (0,20—0,50 м) неправильне. Очевидно, в археологічній літературі треба відмовитися від терміну «напівземлянка» і замінити його назвою «заглиблене житло» з обов'язковим поданням глибини від давнього горизонту,— так буде точніше.

Трапляється також довільна інтерпретація опублікованих матеріалів. Так на с. 212 читаємо, що на площі Зимнівського городища виявлено «майстерні для обробки кольорових металів», а насправді там знайдені лише сліди такого виробництва, самої майстерні там, на жаль, не відкрито.

Для твердження (дуже ймовірного) про зосередження в руках одного ремісника-металурга обробки чорних і кольорових металів недостатньо виявлення слідів залізо-і бронзообробного ремесел *на одному поселенні* (с. 385), доказом може бути лише виявлення таких слідів *в одній споруді*.

Бувають непогодження викликані перейменуванням місцевостей та змінами в адміністративному поділі. Так поселення у Вікнінах Великих фігурує раз за сучасним станом як належне до Збаразького району, а раз по-старому — до Лановецького. А на с. 93 названі поряд поховання пшеворської культури в Кристинополі та Червонограді, а це ж різночасові назви цієї самої місцевості. Хоча відома пам'ятка розташована на території села Ріпнева (по-російськи «Рипнев»), її послідовно названо в монографії «Репнев», але ж географічні назви не перекладаються!

Важливу роль відіграють у праці карти, на загал дуже сумлінно складені. Але і тут не обійшлося без своїх недоліків. Так на карті (с. 11) поміж ареалом поширення пам'яток пшеворської культури та кордонами Римської імперії залишена «біла пляма», а ця територія була в цей час заселена! На с. 107 читаємо у тексті, що на території Закарпаття відомий лише один могильник другої чверті I тис. н. е. поблизу с. Ізи, а на карті (рис. 16) позначено дві такі анонімні пам'ятки.

Список таких огріхів можна б продовжити, але не вони свідчать про високу наукову цінність і вагомість монографії.

У книзі на широкому матеріалі по-новому поставлено і в значній частині вдало вирішено кардинальну історичну проблему — проблему етногенезу і ранньої історії слов'ян. Повністю підтверджено доцільність використання для цієї мети ретроспективного методу. Автори зуміли відійти від традиційних методів автохтонізму й міграціонізму та обрали свій, середній, шлях, приймаючи єдино правильний погляд на хід етнокультурних процесів як на інтеграцію різних культурних елементів у результаті змішування місцевих субстратних і зайшлих груп населення та їх культур. На цьому ґрунті виникали нові етнічні утворення, а поміж ними також слов'янський етнос.

Запропонована київськими археологами нова концепція історії слов'ян Південно-Східної Європи впродовж I тис. н. е. є вагомим внеском в європейську славистику та стане визначною подією в світовій історичній науці.

Одержано 05.11.1990

В. В. АУЛІХ

Феннел. Д.

Кризис средневековой Руси. 1200—1304

(Пер. с англ. Вступ. статья и общая ред.

А. Л. Хорошкевич и А. И. Плигузова).—

М.: Прогресс, 1989—292 с.

Феодална роздробленість Давньої Русі — одна з найактуальніших тем сучасної історіографії. І радянські, і зарубіжні вчені жваво обговорюють причини її виникнення, рушійні сили, перебіг, характер державності, економічні, соціальні, політичні й культурні аспекти цього складного явища, що не обминуло більшості країн середньовічної Європи. Тому кожна нова праця з вказаної проблематики привертає увагу науковців, особливо коли належить перу авторитетного вченого.